

УДК 930.1(477)/051.Д. Бантиш-Каменський“1788–1850”

Костянтин КОНДРАТЮК

ДМИТРО БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ – АВТОР ПЕРШОЇ НАУКОВОЇ КНИГИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Окреслено головні біографічні віхи та наукову діяльність історика першої половини ХІХ ст. Д. Бантиш-Каменського.

Ключові слова: Дмитро Бантиш-Каменський, історик, представник консервативної течії в українському романтизмі 20–30-х рр. ХІХ ст.

Дмитро Бантиш-Каменський (1788–1850) народився в Москві у дворянській родині Бантишів, що походила з молдавських бояр, нащадків князів Кантемирів, які на початку ХVІІІ ст. оселилися в Україні. На початку ХІХ ст. юнак служив у московському архіві іноземної колегії, слухав лекції в Московському університеті, а після його закінчення перейшов на службу в Колегію іноземних справ у Петербурзі.

У 1816 р. на запрошення новопризначеного генерал-губернатора Малоросії* князя М. Репніна переїхав до Полтави, обійнявши посаду чиновника для особливих доручень, а згодом і керівника губернської канцелярії¹. Освічений і ліберально налаштований губернатор порадив Бантиш-Каменському написати узагальнювальну працю з історії України і допомагав йому в цій роботі. До послуг історика був архів Репніна, матеріали архіву Малоросійської колегії, що збереглися при Чернігівському губернському правлінні, а також успадковані численні збірки матеріалів. Молодий дослідник відвідав місця знаменитих історичних битв, які відбувалися в Україні, побував у Чигирині та Суботові, оглядав руїни будинку Хмельницького. Ретельно вивчав народний побут та український фольклор, що також знайшло своє втілення в майбутній роботі з історії України. Згадаймо, що українці вже мали і “Хроніку” Феодосія Сафоновича (1672), і “Синопис” (1674), і працю П. Симовського “Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных делах его”. Були відомі літописи, які склали колишні вихованці Києво-Могилянської академії Самовидець, Г. Граб’янка і С. Величко, їх поширювали в списках по Україні. Проте всі вони не відповідали вимогам науково-синтетичної праці з історії України, яка б спиралася на документальну базу, а саме таку мріяв підготувати Бантиш-Каменський. Заслугою його є і те, що він визначив періодизацію самої історії України. До нього такої кропіткої роботи ніхто не виконував. Упродовж 1816–1822 рр. Д. Бантиш-Каменський підготував та опублікував у Москві чотири томну “Історію Малої Росії”. Книга стала першою в Україні спеціальною

* Таким терміном називали у ті часи Україну офіційні російські кола, і його змушені були дотримуватися також історики.

¹ Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ, 2002. – С. 27.

науковою, синтетичною публікацією з історії України. Вона охоплює період від розселення слов'янських племен до ліквідації Гетьманщини у 2-й половині XVIII ст. Головна увага історика присвячена періодові 2-ї половини XVII–XVIII ст. У 1830 р. вийшло її друге видання в трьох частинах, а в 1843 р. – третє видання. Притім обидва вони відрізняються від першого, оскільки автор їх суттєво переробив. У 1903 р. побачило світ четверте видання цієї праці, і лише через 90 років, уже в незалежній Українській державі, з'явився її репринтне видання.

Чому ж так довго йшла до сучасного читача така цікава, добре ілюстрована книга, яка не втратила й донині свого пізнавального значення? Які на те були причини: складні політичні колізії в суспільстві, економічні труднощі чи взагалі відсутність потреби в її публікації? На думку історика О. Гуржія, на долі твору відбулося майже повне несприйняття, нерідко загальна й несправедлива критика деяких радянських учених історико-світоглядних поглядів Бантиш-Каменського. Адже не секрет, що в радянській історіографії Д. Бантиш-Каменського часто звинувачували в “надмірній” релігійності і “патріотизмі”, “реакційному романтизмі” й російському монархізмі, “возвеличуванні” полководців, гетьманів, старшин і “ненависті” до народних повстанців, замовчуванні фактів “тісного співробітництва і взаємодопомоги російсько-українського народів” і, нарешті, “дворянському українському націоналізмі”. Останнє зауваження звертає на себе особливу увагу, якщо врахувати той незаперечний факт із біографії вченого, що він належав до роду ... молдавських бояр. Крім того, важко собі уявити, щоб одна й та сама людина одночасно могла обстоювати ідею українського націоналізму і російського монархізму.

Наукова концепція автора “Історії Малої Росії” й окремі трактування історичного минулого українців оцінювали переважно без конкретного врахування тих особистих обставин і громадсько-політичних реалій, в яких жив і творив видатний історик першої половини XIX ст. Тільки їхній глибокий аналіз дає змогу повніше визначити вагомість твору Бантиш-Каменського. На ідеологічних концепціях праці, без сумніву, відбилися світоглядні принципи й помисли, притаманні українській дворянській інтелігенції, що оточувала вченого. Для неї характерними залишалися генеалогічні пошуки, глухі спомини про політичну автономію і старі привілеї, підкреслений патріотизм. Тому можна вважати, що “Історія Малої Росії” передбачала насамперед задоволення певних духовних потреб дворянського стану, до того ж не тільки української його частини.

Перші відгуки на книгу Бантиш-Каменського були загалом схвальними. Автор одразу ж здобув широку популярність і наукове визнання.

У 1825 р. Д. Бантиш-Каменського призначають губернатором Тобольська. Кілька років він чесно й добросовісно займався благоустроєм міста, намагався поліпшити побут місцевих мешканців. Однак не обійшлося й без інтриг. Через несправедливі звинувачення у 1828 р. його усувають від посади. Потім у Петербурзі відбувся суд. Судове розслідування розтяглося до 1834 р. і закінчилося цілковитим виправданням.

Залишившись без офіційної посади й роботи, Бантиш-Каменський зайнявся вдосконаленням (із урахуванням критичних зауважень) “Історії Малої Росії”. У 1829 р. доопрацьований рукопис автор передав у видавництво, і в 1830 р. друге видання книги з'явилось в Москві.

У радянській історіографії існувала думка, що під час роботи над другим, а також третім виданням у Бантиш-Каменського відбулася значна “ідейна” еволюція у бік ще більшого “вірнопідданства” самодержавству і він категорично відмовився від “українського дворянського сепаратизму”. Як підтвердження наводили факт присвяти видання цареві Миколі I. Але все це не так однозначно. По-перше, присвята цареві на творах як у той час, так і раніше не була поодиноким явищем (навіть з боку переконаніших лібералів, аніж Бантиш-Каменський). По-друге, якщо порівнювати два наступні видання з першим, можна ствердити: “український” матеріал про т. зв. “автономістів” не тільки не був знятий, а навпаки, навіть дещо розширений (наприклад, щодо гетьманів І. Мазепи, П. Полуботка, К. Розумовського). Дії цих трьох, спрямовані на збереження самобутності суспільно-політичного устрою Гетьманщини, як і раніше, імпонували істориком. По-третє, Бантиш-Каменський, природно, був людиною свого часу, представником далеко не радикальних кіл дворянства. І коли по всій Росії після повстання декабристів 1825 р. почалась реакція, йому доводилося враховувати складну тогочасну ситуацію. Щобільше, він не мав достатніх засобів до існування, і нехай формально, але був усунений від посади.

Що ж конкретно змінилося у другому і третьому виданні? Насамперед відбулися структурні зміни. Замість чотирьох частин (книг) першого варіанта стало три самостійні частини. Перша частина “Історії Малої Росії” другого і наступних видань охоплює період із найдавніших часів до входження України до складу російської держави в середині XVII ст. Друга частина містить історичний матеріал від Переяславської ради 1654 р. до обрання на гетьманство І. Мазепи, і третя – від гетьманства Мазепи до скасування царизмом цього інституту в 1764 р.

Пишучи свою працю, історик ввів у науковий ужиток велику кількість нових джерел, зробив до них примітки, які здебільшого не втратили свого значення до нашого часу. Своїм твором він впровадив нові значні елементи в пізнання історичного минулого, додав багато важливого в українську історіографію.

Зрозуміло, що після останнього виходу в світ книги Бантиш-Каменського у 1903 р. концептуальне історичне бачення минулого України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. докорінно змінилося. Крім того, нововідкриті архівні джерела, переосмислення вже відомих документів дали змогу вченим переглянути багато питань, які поставив Бантиш-Каменський, а також уточнити окремі положення і трактування деяких подій.

Науковець виробив власний підхід до висвітлення давньої історії слов'ян і Київської Русі. Він дотримується так званої норманської теорії походження держави у східних слов'ян, хоча й вірно твердить про їхню автохтонність, а назву “Русь” вважає місцевою. Київських князів Аскольда та Діра історик називає варяго-русами, наголошує на їхній ролі у припиненні міжусобиць серед слов'ян середнього Придніпров'я і творців самодержавства в Південній Русі. Бантиш-Каменський, прихильник міцних самодержавних устоїв, значно перебільшує факт створення Рюриком у новгородців “єдиновладдя”, а всю політику перших київських князів зводить головню до утвердження “самодержавної області”.

Причиною роздробленості Київської Русі він вважав хибну політику київських князів, що призвела до поділу держави та князівських міжусобиць. Нерідко власне українські землі називає “Росією”, що, зрозуміло, не одне й те саме.

Монголо-татарську навалу Бантиш-Каменський характеризував, на відміну від інших істориків, зокрема Карамзіна, лише як негативне явище. “Навала Батия, – писав він, – зупинила успіхи освіти. Школи, які заснували в різних місцях великі Володимир і Ярослав, підтримали й поширили їхні наступники, були поруйновані”². Однак він не виділяв татаро-монгольської навали як рубіжної події, засвідчивши цим прямий зв’язок історії Київської Русі з історією України³.

Довготривале панування литовських князів на Україні Бантиш-Каменський уважає наслідком завоювання, а не мирного приєднання цих земель у XIV ст. Історик без будь-яких на те доказів твердив, що “малоросіяни прийняли в той час всі звичаї своїх володарів, тобто литовських князів”.

Важливе місце в праці Бантиш-Каменського займає питання про історію козацтва, визвольної війни і входження України до складу російської держави. Воно є центральним у першій частині “Історії Малої Росії”. Щодо питання про походження українського козацтва, то історик дотримувався помилкової думки, що козаки походять від кочогів або черкесів.

Розглядаючи історію Запорізької Січі від її заснування і до ліквідації у 1775 р., Бантиш-Каменський негативно ставиться до запорожців. Їхню боротьбу проти національного і соціального поневолення, так само, як і рух посполитих проти закріпачення, він засуджує. На противагу цьому він ідеалізує реєстрове козацтво. Головну роль в історії козацтва і взагалі України XVI–XVII ст., на його погляд, відіграли православна шляхта і заслужений військовий стан, тобто козацька старшина.

У яскравій художній формі історик висвітлює боротьбу козацтва проти шляхетської Польщі в кінці XVI – початку XVII ст. Ще яскравіше постають перед читачем героїчні сторінки визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Безперервні битви Бантиш-Каменський розглядає як прагнення українського народу звільнитися від тяжкого польського поневолення, трактуючи цю війну як національно-релігійну.

Роль повсталих народних мас в книзі подана як другорядна, чільне місце належить керівникам, і найперше Богданові Хмельницькому – “великому мужу”. Автор справедливо зазначає, що “діяння” останнього ґрунтувались на “глибокій політиці і вигодах співвітчизників”. Проте його особливо тішило повернення унаслідок війни “без пролиття крові” (?) російській державі “країни з великою кількістю міст і містечок”, а також придбання 60 тисяч “хороброго війська” без жодних на те царських видатків. Подібні висновки з боку прихильника монархічного правління не потребують коментарів.

Бантиш-Каменський висловив власний погляд про входження України до складу Росії у середині XVII ст. З його аргументації випливає, що це було просто повернення краю, який нібито колись належав російській державі, під високу руку російських монархів.

Друга частина “Історії Малої Росії” містить у собі, як уже було зазначено, матеріал з історії України другої половини XVII ст., від Переяславської Ради 1654 р. до обрання на гетьманство І. Мазепи у 1687 р. Бантиш-Каменському на основі

² *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – Киев, 1993. – С. 14.

³ Народжені Україною. Меморіальний альманах: у 2-х т. / [гол. ред. О. Онопрієнко]. – Київ: Євроімідж, 2002. – С. 148.

документальних джерел і значної кількості архівних матеріалів Колегії іноземних справ вдалося створити чимало яскравих політичних портретів гетьманів: Ю. Хмельницького, І. Виговського, Я. Сомка, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича та ін. Історик з гіркою і жалем описує занепад, поруйнування українських міст у другій половині XVII ст. унаслідок, як він вважає, “міжособних битв” старшин, нашестя феодалів Польщі, Туреччини, Кримського ханства.

У книзі названі зрадниками всі ті гетьмани, які робили спроби вивести Україну зі складу російської держави, порушуючи тим самим, на думку автора, волю Богдана Хмельницького і договірні “березневі статті” 1654 р. Автор не робить глибокого аналізу, а тому не дає об’єктивної картини того, чому саме друга половина XVII ст. була так насичена виступами різних груп старшини проти політики Москви. Він виправдовує дії царя Олексія Михайловича, спрямовані на подальше підкорення гетьманського правління волі сюзерена.

Третя й остання, найбільша за розміром і найзмістовніша, частина праці присвячена викладу основних подій політичної історії України від кінця 80-х рр. XVII ст. до 60-х XVIII ст., від обрання гетьманом Мазепи до скасування гетьманства. Вона містить великий за обсягом (майже третина книги) додаток із примітками і публікацією використаних автором джерел.

Головними поставами в історії кінця XVII – початку XVIII ст. у нього є цар Петро I та Іван Мазепа. Важливо те, що Бантиш-Каменський спробував показати, на відміну від офіційних ідеологів, не тільки негативний, але й позитивний бік діяльності й характеру І. Мазепи. Про нього історик писав як про людину високоосвічену, наділену від природи “розумом незвичайним”. Дії ж Мазепи в період шведської кампанії 1708–1709 рр. автор характеризує однозначно як зраду. Однак йому імпонувала політика гетьмана та його наступників, спрямована на збереження попереднього суспільного устрою гетьманщини. На жаль, учений зробив не зовсім правильний висновок: нібито Петро I хотів підпорядкувати Україну тільки внаслідок старшинських зрад. Він не усвідомлював, що головною причиною того була нетерпимість царя до будь-яких спроб обмежити його особисту деспотичну владу.

У зображенні гетьманів Д. Апостола і К. Розумовського (І. Скоропадського вчений особливо критикував за надмірну поступливість Петрові I) бачимо виразну тенденцію до їхньої ідеалізації.

Українське минуле Д. Бантиш-Каменський висвітлює шляхом синтезу козацької, шляхетської та великодержавної історіографії. Комбінація зазначених компонентів у системі поглядів дослідника була різною в описі окремих періодів історії України. Там, де автономістські ідеї входили у суперечність з великодержавними, автор без вагань ставав на бік останніх. Водночас професійна чесність, доброзичливість у ставленні до українського народу допомагали Бантиш-Каменському уникнути тенденційної упередженості, властивої деяким його попередникам.

Цінним для свого часу був останній розділ “Історії Малої Росії”, який можна вважати самостійною працею. Бантиш-Каменський як підсумок зробив загальний огляд України XVIII ст. Тут показано її географічне положення, розташування, ґрунти, вказано кількість населення, описано стан сільського господарства, промисловості, торгівлі, розкрито соціальну структуру населення. Крім того, історик пише про обряди, мову, звичаї, одяг українців, розвиток серед них освіти, науки і культури.

Починаючи з першого видання, книга Бантиш-Каменського користувалася постійною увагою широких кіл громадськості. Про неї писали історики, публіцисти й літератори. Відгуки друкували у провідних журналах: “Вестник Европы”, “Отечественные записки”, “Библиотека для чтения”, “Сын отечества”, “Маяк”. По-різному оцінювали книгу Бантиш-Каменського про Україну. Одні відзначали її новизну, компетентність і добросовісність автора, інші, навпаки, категорично характеризували як компілятивну працю, зауважували поверховість знань автора, наявність багатьох недоречностей. Цілий трактат – рецензію на книгу – видрукував у журналі “Отечественные записки” В. Белінський. Годі сказати, чого тут більше – чи хвали, чи осуду. Вважаючи українців туземцями, а джерела з історії України туземними, Белінський насамперед не міг погодитися з тим, що книга, хотів чи не хотів того автор, засвідчила: Україна має власну історію. Цього російський критик не міг прийняти, бо вважав Україну за невід’ємну частину Росії, яка може мати тільки спільну з Росією історію. Тому він і заявив, що це так звана історія, а не справжня. Не визнавав він і періодизації історії України, яку подав Бантиш-Каменський. Це насамперед стосується 1654 р., що його Бантиш-Каменський узяв рубіжним в історії України. Адже, згідно з Белінським, періодизацію треба було здійснювати не за фактом України, тобто Малоросії, а за історичними подіями історії Росії.

Рецензія Белінського аж ніяк не давала підстав для висновку, який зробив один із авторів першого тому “Очерков истории исторической науки в СССР” і який значною мірою спричинився до того, що Бантиш-Каменського та автора наступної “Історії Малоросії” М. А. Маркевича записали до гурту українських дворянських націоналістів.

Інших поглядів дотримувався відомий російський історик Г. Ф. Карпов, який вважав Бантиш-Каменського першим істориком України. Зважену оцінку дав “Історії Малої Росії” Д. Дорошенко, який характеризував цей твір як “першу наукову історію України, в якій можна доглянути сліди загальноліберальних поглядів і гуманного світогляду”. Великого позитивного значення творам Бантиш-Каменського для української історіографії надавав і М. С. Грушевський, одночасно вказуючи на їхні часткові фактичні недосконалості. Справді, Бантиш-Каменський не завжди був критичним до історичних джерел. Не всі його оцінки історичних подій і постатей були правильними й виваженими. Проте його заслуга полягає в тому, що він здійснив намагання багатьох своїх попередників-істориків: звести виклад історичного матеріалу від давніх часів до 60-х рр. XVIII ст. до певної цілісної системи історії України. “Історія Малої Росії” викликала у XIX ст. значне зацікавлення, вона стала настільною книгою для багатьох істориків і відбивала погляди консервативної течії в українському романтизмі 20–30-х рр. XIX ст. (течія в науці, зокрема історичній – об’єднання групи науковців на підставі спільних суспільно-політичних поглядів або програм).

Д. Бантиш-Каменський працював також над унікальним багатотомним “Словарем достопамятных людей Русской земли”. До 1836 р. він уже підготував п’ять томів. До “Словаря” він вписав чимало прізвищ представників українського народу. Його авторству належать біографічні нариси про графа І. А. Безбородька, який у 1810 р. заснував Ніжинську гімназію вищих наук, Дмитра Туптала – монаха

Києво-Печерського монастиря, який написав “Жизнеописание святых”, полтавського полковника Ф. Жученка, полковника Іскру, сім’ю Кочубеїв, митрополита київського Іларіона, гетьманів П. Полуботка, І. Мазепу та ін. Як бачимо, українська проблематика становить значний доробок у творчості історика Бантиш-Каменського.

Його зацікавлення Україною сприяло розвитку української історичної науки, за що вона йому вдячна і в оновленому сьогодні.

Konstantyn Kondratiuk. D. Bantysh-Kamensky, the author of the first scientific book of History of Ukraine

The article describes the main features of Bantysh-Kamensky’s biography as well as his scientific activity.

Key words (tags): D. Bantysh-Kamensky, the representative of conservative side of Ukrainian romanticism of 1920s–1930s.